

Олександр ДЛУГОПОЛЬСЬКИЙ

СУСПІЛЬНИЙ СЕКТОР ЕКОНОМІКИ: СУТНІСТЬ, ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ТА ЕФЕКТИВНІСТЬ

Розглянуто підходи різних наукових шкіл щодо трактування категорії "суспільний сектор" з виділенням авторської точки зору. Проаналізовано вплив різноманітних факторів на зростаючу експансію суспільного сектора (індикатори можливостей та індикатори Масгрейва). Деталізовано основні напрямки подальшого розвитку суспільного сектора економіки згідно до вимог часу.

Зміни тенденцій розвитку сучасних економічних систем характеризуються всеохоплюючою глобалізацією, яка знаходить свій прояв: у масштабному соціально-економічному взаємозв'язку всіх країн світу в результаті зростаючого обсягу й розмаїття товарів, послуг, капіталів та робочої сили; появі міцних потоків креативної інформації і споживчих образів у вигляді експансії культури західного типу, яка культивується через телекомунікації по всьому світі; розширенні сфери впливу наднаціональних організацій, що прагнуть до "світового правління"; масштабній дифузії технологій; необхідності вирішення на наднаціональному рівні глобальних екологічних проблем. Усе це вимагає від урядів розвинутих держав та країн, що розвиваються, розробки адекватного інструментарію економічної політики, який би допоміг ефективно реагувати на виклики глобальної економіки та коригувати макроекономічну політику відповідно до ситуації, що склалася. За таких умов *актуалізується проблема наукового обґрунтування механізму формування та ефективного функціонування суспільного сектора економіки*, який в зарубіжній літературі прийнято позначати категорією "публічний сектор" [1; 2; 3; 4; 5; 6].

Дослідження присвячене аналізу тенденцій розвитку та індикаторів ефективності публічного сектора економіки в міжнародних координатах, виробленню рекомендацій щодо функціонування суспільного сектора з огляду на його функціональну значущість та перспективи трансформації в умовах глобалізації. Основними цілями статті є: формулювання авторського розуміння дефініції "публічний сектор економіки" з виокремленням його структурних складових, обґрунтування базових теорій функціонування суспільного сектора, виявлення негативних проявів надмірної державної активності в теоретичних та прикладних аспектах, оцінка ефективності державних витрат в розвинутих та перехідних економічних системах, аналіз індикаторів продуктивності публічного сектора (показників можливостей та індикаторів Масгрейва), формування пропозицій щодо розвитку суспільного сектора економіки в умовах глобалізованої економіки.

Проблеми генезису, особливостей формування та регулювання суспільного сектора знайшли відображення в працях багатьох зарубіжних економістів

(Е. Аткинсон, А. Афонсо, Дж. Гелбрейт, Р. Масгрейв, К. Старетт, Дж. Стігліц, В. Танці, М. Фельдштейн), а також низки вітчизняних вчених-науковців (Н. Гончарова, П. Єщенко, В. Карпов, О. Кухар, В. Кучеренко, Є. Ставровський). Однак, з огляду на неортодоксальність механізмів функціонування цього сектора у відкритій економічній системі, постає проблема оцінки соціально-економічного ефекту від існування публічного сектора, вектора його розвитку на тривалу перспективу.

Вітчизняна економічна література порівняно недавно почала розглядати публічний (суспільний) сектор економічної системи в якості каталізатора росту ВВП, базису перерозподільчих процесів, детермінуючої сили поліпшення якості життя громадян країни. В умовах перехідного періоду увага, переважно, акцентується на формуванні корпоративного та приватного секторів економіки [7; 8], що видається цілком зрозумілим, особливо після тривалого функціонування директивно-планової системи в Україні, яка довела свою неієднотність. Проте недооцінка важливості ефективного розвитку суспільного сектора може стати на заваді масштабних соціально-економічних реформ, яких потребує українська економіка в глобальному вимірі.

Суспільний сектор економіки більшістю українських та російських економістів ототожнюється з державним, проте ця точка зору є помилковою, оскільки муніципальні підприємства та суспільні організації не є державною власністю, а тому не можуть бути включені в державний сектор, проте є власністю суспільства, отже, належать до публічного сектора [9]. Сьогодні навіть поняття "державний сектор" не знайшло чіткого визначення, що обумовлене недостатньою розробленістю в нормативних актах і науковій літературі способу формування структури державної власності, відсутністю чіткого розуміння того, як вона функціонує в межах державного сектора, які завдання повинні досягатись, який порядок і особливості сумісного функціонування державного в складі суспільного та інших секторів економіки. О. Кіреєв включає до складу державного сектора усі урядові одиниці, що утворені в результаті політичного процесу, здійснюють монопольну владу в країні в інтересах економічного, соціального та політичного розвитку, спрямовану, переважно, на надання суспільно-необхідних послуг [10, 101]. За визначенням С. Мочерного [11, 525–529], державний сектор – це частина економіки, що знаходиться в державній власності, управляється, регулюється і контролюється державними органами. Згідно з поглядами Є. Ставровського, державний сектор – інструмент держави та органів місцевого самоврядування, за допомогою якого вони правомочні здійснювати пряме та опосередковане втручання в економіку країни (регіону) для виконання своєї регуляторної функції [12, 13].

Згідно з термінологією О. Кухар, державний сектор включає в себе підприємства, установи і організації, діяльність яких безпосередньо забезпечують державні органи управління, що перебувають у повній або частковій власності держави й функціонують з метою отримання прибутку (соціального ефекту) та розв'язання загальнонаціональних або регіональних соціально-економічних проблем [13, 5]. П. Єщенко та Б. Кваснюк [14, 16] характеризують державний сектор як такий, що призначений для відтворення суспільних благ. Як вважають В. Кучеренко, В. Карпова, Є. Кузнецов, державний сектор економіки – це комплекс господарських об'єктів, які належать центральним та місцевим органам влади [7]. Н. Абдуллаєв

[15] дає наступне визначення: "державний сектор – це системно структурована множина взаємопов'язаних елементів, що виконують певні функції в інтересах досягнення встановлених державою цілей, реалізація яких здійснюється шляхом державного регулювання, що стає складовим елементом системи організації функціонування сучасної ринкової економіки та управління нею". В. Орешин, О. Віссаріонов та І. Федорова включають до складу державного сектора акціонерні товариства з закріпленням у власності держави контрольного пакета акцій і акціонерні товариства з "пакетом державних акцій, що дозволяють здійснювати суттєвий вплив на управління" [16, 6].

Американські економісти К. Р. Макконнел та С. Л. Брю [17, 423] визначають роль державного сектора як суб'єкта аллокації ресурсів та розпорядника державних коштів через оподаткування та урядові видатки (урядові закупівлі та трансфертні платежі). Через суспільні фінанси розглядають державний сектор і Дж. М. Б'юкенен та Р. А. Масгрейв, а також А. Аткинсон та Дж. Стігліц [4, 24; 18]. Угорський вчений Я. Корнаї [19] відносить до держсектора все розмаїття форм суспільної власності.

Узагальнюючи численні напрацювання вітчизняних вчених щодо механізмів функціонування та розвитку державного сектора економіки [12; 13; 14; 20], а також зарубіжних економістів стосовно особливостей формування суспільного сектора в умовах глобальних координат [1; 3; 5; 6; 21], відзначимо, що суспільний сектор економіки є сферою діяльності, зорієнтованою на ліквідацію "провалів ринку" та створення соціально значущих благ. До його складу входять бюджетні установи, державні підприємства, державні фінанси, державні резервні фонди, державні банки, органи влади та державного управління, а також недержавні некомерційні (суспільні) організації та муніципальні підприємства (рис. 1). Доцільно відмітити, що запропонована класифікація є суперечливою, оскільки частиною бюджетних організацій є й муніципальні підприємства, а також установи науки, охорони здоров'я, які не знаходяться на забезпеченні держави, включаються в публічний сектор. Проте наведена структура володіє певною логікою та відповідає діючій статистиці. Отже, суспільний сектор – це життєво важливий соціальний капітал, що доповнює ринок, а не конкурує з ним.

В епоху глобалізації на формування державного сектора впливає низка факторів:

- зміна ринкової ситуації в сфері природної монополії на основі НТП;
- необхідність розвитку міжнародних господарських зв'язків, чому протидіє національна регламентація;
- криза публічних фінансів;
- хронічний бюджетний дефіцит, що підриває довіру до уряду та обмежує можливості фінансування масштабного державного сектора [22; 23].

Розмір суспільного сектора визначається співвідношенням тих вигод і втрат, що пов'язані з його функціонуванням. До основних вигод від суспільного сектора можна віднести: компенсацію "провалів ринку"; згладжування циклічних коливань економіки; досягнення більшої соціальної стабільності за рахунок вирівнювання доходів. Втрати від існування суспільного сектора включають: зростання податкового навантаження; розширення бюрократії та ріст витрат на утримання держапарату; вплив політичної кон'юнктури на прийняття економічних рішень.

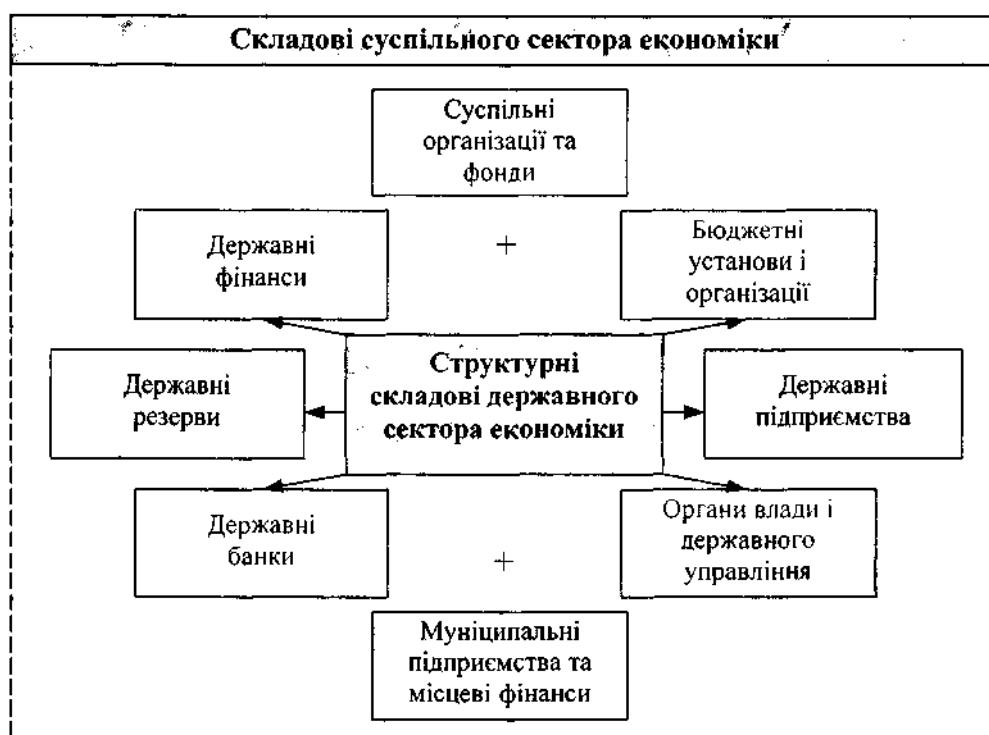

Рис. 1. Структурні складові суспільного сектора економіки

Згідно до положень сучасної економічної теорії [1; 24], здійснення державою визначених видів діяльності може прямо сприяти економічному зростанню (забезпечення суспільного порядку, національної безпеки, інвестиції в інфраструктуру та людський капітал). Однак, за дослідженнями Джеймса Гвартні, Рендала Холкомба, Роберта Лоусона [1; 22], витрати на здійснення цих функцій повинні складати не більше 15% від ВВП¹. Подальше зростання розміру суспільного сектора економіки може уповільнювати темпи економічного росту та сприяти деформації здатності суспільства до нововведень (рис. 2).

Взаємозалежність між розмірами суспільного сектора і середньорічними темпами приросту ВВП в середньому має обернено пропорційний зв'язок [22]: за частки сукупних державних витрат у ВВП менше 25%, середні темпи росту ВВП становлять 6,6%; за частки державних витрат у ВВП в 25–30% – темпи економічного росту складають в середньому 4,7%; за частки державних витрат у ВВП в 30–40% – середньорічний приріст ВВП складає 3,8%; за частки сукупних державних витрат у ВВП в 40–50% – темпи економічного зростання становлять 2,8%; за 50–60% присутності держави в економіці – ріст ВВП уповільнюється до 2,0%, і за державної присутності в економіці більше 60% – темп економічного зростання становить в середньому 1,6%.

¹ Індикатор розміру суспільного сектора "державні витрати до ВВП" показує той обсяг річного продукту, що концентрується (мобілізується) державою, а потім нею перерозподіляється.

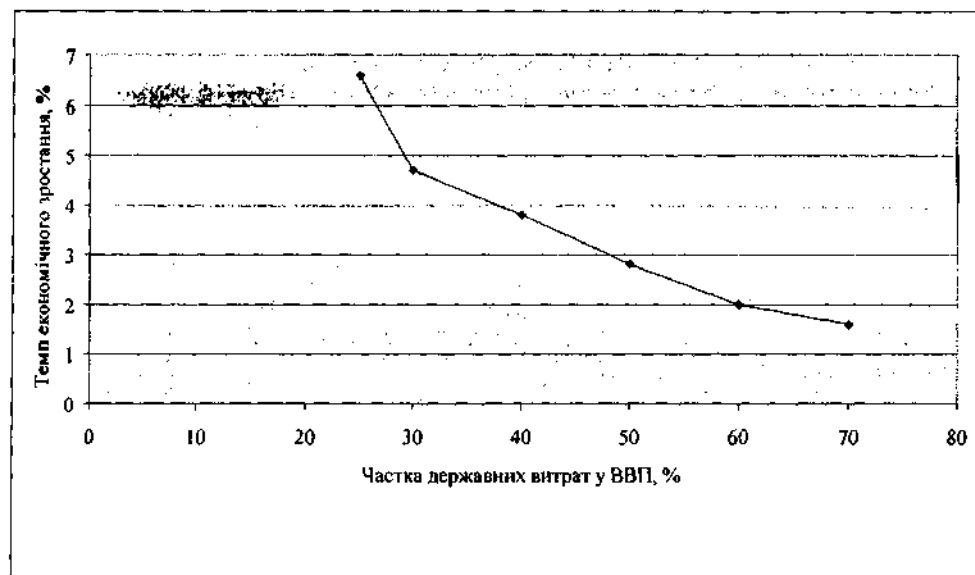

Рис. 2. Взаємозалежність приросту державних витрат і темпу росту ВВП

В зарубіжній науковій економічній літературі сформувалось декілька концепцій, які обґрунтовують доцільність та розмір державного втручання в економіку. Серед низки теорій, які достатньо повно та всебічно розкриті в [1; 3; 4; 5; 6; 25], на особливу увагу заслуговує концепція А. Вагнера про експансію публічного сектора, теорія "нафтової плями" Л. Мізеса та концепція Р. Армі щодо оптимального розміру держави.

Провідний німецький економіст Адольф Вагнер вперше виклав основну ідею свого закону в 1863 р. в праці, що була присвячена державному бюджету та державному боргу Австрії. Останню версію закону Вагнера можна знайти в статті "Економічні функції держави" 1911 р., в якій він названий Законом зростання публічних витрат: "Спостереження, як доводять історичні факти та статистичні дані, засвідчують існування в державі чіткої тенденції до експансії публічного, а отже, державного сектора разом з економічним і культурним прогресом у сферах двох органічних завдань держави (закон і влада; культура і добробут країни). Ця експансія виявляється чимось таким нормальним і може бути так чітко простежена до її внутрішніх причин та домінуючих обставин, що можна говорити про Закон зростаючої експансії публічного, а особливо державного сектора в тому розумінні, в якому цей термін існує і може бути виправдано використаний в сфері соціально-економічних явищ" [26, 6].

Вчений наполягав на ролі публічного сектора в добре збалансованому розвитку змішаної економіки. В макроекономічному розумінні даний закон означає абсолютну та відносну експансію публічного сектора, причини якої полягають в удосконаленні державних та громадських потреб, активізації нових механізмів проведення соціальної політики та політики фінансування суспільних благ. Дані про рівень державних витрат у ВВП по країнах ОЕСР (табл. 1) підтверджують концепцію

А. Вагнера, яка є актуальною і сьогодні, оскільки частка держави в середньому зросла в 1,53 раза (з 28,9% до 44,3%). Найменший темп зростання державних витрат у ВВП спостерігається в Ірландії (на 20,7%) та США (на 23,2%), а найбільший – в Португалії (на 176,4%), Греції (на 187,3%) та Іспанії (на 202,9%).

Наведені дані демонструють яскраво виражену тенденцію до зростання частки державних витрат у ВВП розвинутих держав. Розмір і частка державної власності в багатстві країн не є основою і передумовою посилення ролі держави в перерозподільних процесах. Характерне для сучасного етапу посилене державне втручання в економічні процеси супроводжується обмеженням ролі держави як власника національних ресурсів і колективного підприємництва. Різниця в переважаючому типі власності на засоби виробництва не визначає безпосередньо ступінь і форми втручання держави в розподільні процеси в національній економіці. Поширена раніше уява про те, що основою активізації державного втручання в економічне життя слугує розширення державної власності, сьогодні є помилковою.

Таблиця 1

Сукупні державні витрати в країнах – членах Організації економічного співробітництва і розвитку (ОЕСР), % до ВВП*

Країни	1965	1975	1985	1995	2005
Австрія	36,6	44,4	50,1	52,4	49,7
Бельгія	35,0	47,6	57,3	50,3	48,8
Данія	31,8	47,1	58,0	56,6	56,7
Фінляндія	30,3	37,0	42,3	54,3	51,1
Франція	37,6	42,3	51,9	53,6	55,9
Німеччина	35,3	47,1	45,6	46,3	46,5
Греція	22,0	27,1	42,3	46,6	50,0
Ісландія	...	...	...	37,3	45,1
Ірландія	36,0	40,7	50,5	37,6	33,8
Італія	32,8	41,0	50,6	52,3	48,1
Люксембург	...	...	...	49,3	44,5
Нідерланди	34,7	45,7	51,9	47,7	48,2
Норвегія	29,1	39,8	41,5	47,6	45,9
Португалія	18,1	25,2	42,9	41,2	47,0
Іспанія	19,5	24,1	39,4	44,0	41,5
Швеція	33,5	43,7	59,9	62,1	58,3
Швейцарія	...	...	...	36,9	36,4
Великобританія	33,5	44,4	44,0	44,4	44,1
США	25,6	32,3	33,8	32,9	35,0
Канада	27,8	38,9	45,4	45,3	39,3
Корея	14,5	16,9	17,6	19,3	28,1
Японія	19,0	26,8	31,6	35,6	37,2
Австралія	24,6	31,3	37,8	35,4	34,7
Нова Зеландія	...	...	...	42,3	38,2
В середньому по наведеним країнам	28,9	37,2	44,7	44,6	44,3

Примітка: Сформовано на основі [27; 28].

Австрійський економіст Людвіг фон Мізес, який в кінці 30-х рр. XX ст. передбачив неефективність планової системи, сформулював ідею зростання інтенсивності інтервенцій держави в економіку за теорією "нафтової плями". Відповідно до цієї

теорії втручання держави в економіку розповсюджується як нафтова пляма в ґрунтових водах: запровадження державного регулювання в одній сфері спричиняє необхідність регулювання інших (при встановленні верхньої цінової межі хліба пекарі переключатимуться на здобу, якщо ж буде введена гранична ціна і на здобу, то замість цих двох виробів виготовлятиметься печиво, поки і на нього не буде встановлено цінової межі).

Аналогічно до кривої А. Лаффера, який пов'язав розмір податкового навантаження на економіку з рівнем наповнення державного бюджету, американський економіст Річард Армі ув'язав приріст ВВП на душу населення з розміром держави. За допомогою прикладних розрахунків вчений обґрунтував, що як в стані анархії, так і в умовах максимального регулювання економіки, ВВП на душу населення є мінімальним (рис. 3). В країнах, де запроваджені ефективні механізми поєднання державного і ринкового регулювання, розмір ВВП є достатньо високим. Після досягнення певної межі державної активності уряду (25–30%) подальше розширення публічного сектора виявляється недоцільним, оскільки скорочується продуктивність.

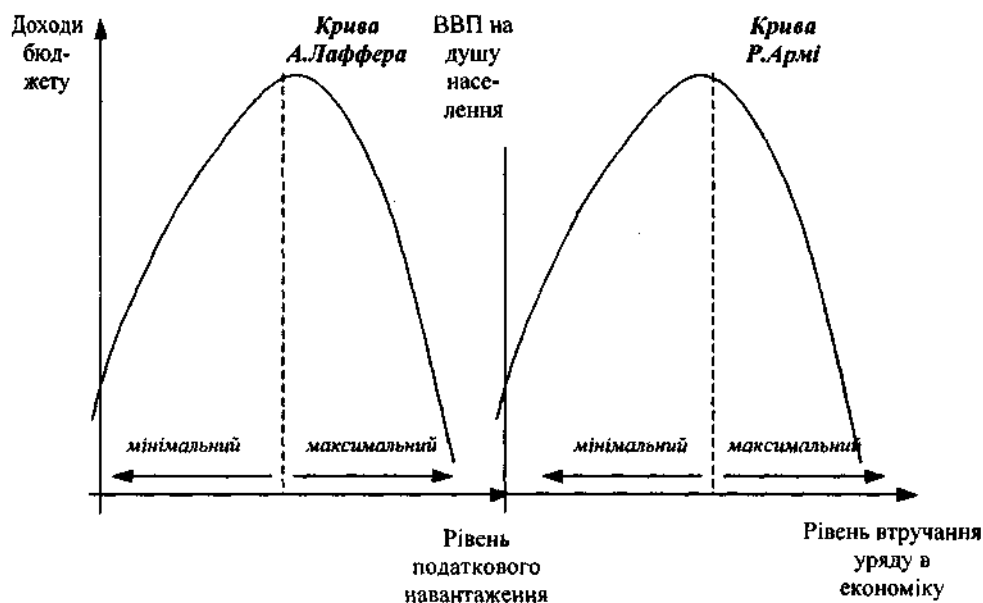

Рис. 3. Криві А. Лаффера та Р. Армі

Зростання державних витрат відображає суттєве розширення меж держави, яке на сьогодні вийшло далеко за рамки її традиційних функцій, до яких прийнято відносити: діяльність щодо захисту особи і власності від насильства, грабунків; забезпечення громадян обмеженим набором благ, виробництво яких ринок не забезпечує; стабільність грошової системи; попит на низку суспільних благ (національна безпека, дороги); освіта. Як показують численні емпіричні дослідження [27; 28; 29], існує достовірний обернено-пропорційний зв'язок між рівнем державних витрат з одного боку та темпами зростання ВВП з іншого. За 10% зростання частки

урядових витрат у ВВП зростання самого продукту уповільнюється приблизно на 1%.

Серед головних причин негативного впливу на економіку надмірного зростання державних витрат можна виокремити наступні:

1) при розширенні функцій держави та зростанні податків економічні втрати, що спричинені таким розширенням, не збільшуються пропорційно зростанню податків, оскільки їх приріст випереджує приріст податкових вилучень (за Е. Браунінгом [30], зростання податкових вилучень на 1 долар США призводить до зростання додаткових витрат податкоплатників в діапазоні від 30 до 50 центів);

2) через зростання масштабів держави знижується продуктивність її дій (державні витрати, спрямовані на захист особи та власності, мають високу норму доходності, проте якщо державний сектор продовжує розширюватись, випереджаючи зростання приватного сектора, норма віддачі знижується й уповільнюється економічне зростання);

3) політичні процеси перешкоджають підприємницькій активності, яка генерує економічне зростання (якщо ринок швидко винагороджує "підприємницький хист" та наукові винаходи [31, 226–228], які сприяють поступу НТП, то державний сектор пристосовується до змін повільніше, таким чином випереджаючи розширення держави негативно впливає на найважливіше джерело економічного зростання);

4) держава здебільшого втягується в процес перерозподілу доходів та регулювання економіки, ресурси переміщуються від тих видів діяльності, які створюють багатство, до тих, які обслуговують процес перерозподілу (таке зміщення структури ресурсів уповільнює економічне зростання та призводить до того, що рівень доходів усіх економічних суб'єктів стає нижчим, ніж рівень, що відповідає повному використанню економічного потенціалу країни).

З розвитком публічного сектора економіки та концентрації в його фондах значних обсягів суспільних ресурсів зростає актуальність проблеми економічної ефективності держави в широкому діапазоні її проявів: від теоретичних розробок до оцінок результативності окремих програм і проектів. Функціонування суспільного сектора далеко не завжди призводить до досягнення бажаних результатів. У цьому зв'язку сформувалася концепція "провалів держави", тобто обставин, що об'єктивно перешкоджають досягненню Парето-ефективних станів за рахунок дій уряду. Частина провалів держави безпосередньо пов'язана з її особливостями як своєрідної організації з примусовим членством. Ефективності управління будь-якою організацією з добровільним членством сприяє вільний вихід з неї у випадку, якщо вигоди, що вона надає своїм членам, не компенсують витрат (наприклад, членських внесків). По відношенню до держави такі дії є практично неможливими і проблеми, що властиві іншим установам, набувають цілком нетипових проявів. Виникають також і специфічні проблемні аспекти, характерні тільки для організації особливого типу, якою є держава.

Провали держави пов'язані як з недосконалістю політичного процесу, так і з обмеженістю контролю виборців за державним апаратом. Ця проблема існує й у корпораціях, де менеджери вищих рівнів наділені досить широкими повноваженнями і можуть діяти у власних інтересах, завдаючи збитки власникам. Однак, останнім доступні індикатори якості управління, зв'язані з прибутковістю, обсягом продажу, і зміна їх значень ретельно відслідковується власниками великих

пакетів акцій, які володіють стимулами і можливостями втручання. У суспільному секторі пересічний громадянин здатний впливати на прийняття рішень лише через право голосу на виборах, що проводяться періодично. Імовірність того, що саме голос виборця відіграє вирішальну роль, є надто мізерною, тому типовий громадянин не має стимулів детально аналізувати процеси, що відбуваються в суспільному секторі, і програми кандидатів на виборні посади. Незацікавленість раціонально діючого виборця затратити час і засоби на те, щоб найбільш усвідомлено розпоряджатися своїми правами, породжує феномен так званого раціонального невідання. Його наслідком навіть у найбільш демократичних державах виступає залежність політичних рішень від позицій окремих, найбільш активних і організованих прошарків виборців.

Таким чином, посилення адміністративного регулювання економічних процесів з боку урядових організацій, незважаючи на позитивні наміри щодо досягнення оптимуму за Парето [1; 6], нерідко призводить до численних "фіаско держави", створює широке поле для появи так званого "ефекту кобри", який ґрунтується на природному прагненні раціональних індивідів обійти правила, що встановлені політиками, і проявляється в тому, що законодавчі норми, прийняті урядом задля стабілізації соціально-економічної ситуації, викликають цілком протилежні ефекти².

Прояви "ефекту кобри" в реальній соціально-економічній дійсності трапляються постійно (табл. 2). Ситуація, коли регуляторна політика уряду обертається проти нього самого, призводячи до незапланованих або непередбачуваних ситуацій, актуалізує проблему масштабів та ефективності державного регулювання економіки.

Проте, якими б недосконалими не були дії уряду та якими б обмеженими не видавалися його можливості, необхідність державної участі в економіці не викликає сумніву, отже закономірно виникає питання про доцільне використання ресурсів, якими володіє держава. В цьому відношенні важливу роль відіграє аналіз витрат і вигод, тобто інструментарій формалізованої оцінки раціональності суспільних програм і проектів. Чіткі формалізовані процедури порівняння витрат і результатів можуть слугувати альтернативою як волонтаризму в прийнятті рішень, так і плануванню майбутніх витрат від досягнутого попереднього рівня. У суспільному секторі аллокаційні рішення ґрунтуються на більш повному і точному визначенні компонентів витрат та їх віддачі. Однак, саме в суспільному секторі здійснити адекватну оцінку набагато складніше, тому що витрати і вигоди оцінюються з позицій не індивіда, а всього суспільства, і чиста віддача, що підлягає максимізації, являє собою різницю між суспільними вигодами і суспільними витратами. Таким чином, і компоненти витрат, і коло одержуваних результатів варто оцінювати з врахуванням як негативних, так і позитивних екстерналій. У деяких випадках необхідно істотно коригувати ринкові ціни, визначаючи компоненти витрат і результатів, що не одержують ринкової оцінки.

² В роки англійського колоніалізму в Індії розвелася безліч кобр. Для того, щоб вирішити проблему нашествя отруйних змій, уряд встановив премію за кожну доставлену голову кобри (передбачалося, що населення почне відловлювати змій). Проте раціональні індивіди на політику уряду відреагували таким чином, що почали вирощувати кобр задля отримання грошової винагороди за їх голови.

Таблиця 2

Приклади прояву "ефекту кобри"

Країна	Приклад прояву "ефекту кобри"
Венесуела	Під час нафтової кризи 1992-1994 рр. уряд Венесуели, намагаючись скоротити споживання нафтопродуктів всередині країни з метою розширення їх експорту, встановив неординарний адміністративний спосіб обмеження автомобільного руху: по парних днях тижня дозволялося їздити на автомобілях з парними номерами, а по непарних – на автомобілях з непарними номерами. Венесуельці на такі урядові заходи відреагували також своєрідно: вони швидко завели по два автомобілі – один з парним, а інший з непарним номером.
Австрія	Адміністративне регулювання квартирної плати в Австрії було запроваджене для захисту квартиронаймачів від її надмірного зростання, проте такі заходи знизили зацікавленість домовласників у будівництві нових житлових приміщень. До того ж, багато забезпечених менеджерів, художників і професорів виключно задля престижу придбали квартири у Відні, не зважаючи на те, що місця їх професійної діяльності знаходяться далеко за межами столиці. Квартири, отже, простоявали порожніми, адже через низьку орендну плату їх не було потреби здавати (пропозиція квартир різко скоротилася, хоч контроль над орендою був введений зовсім не для цього).
Франція	У Франції за середньої заробітної плати в 1500€ на місяць та прожиткового мінімуму у 800€, урядова політика стимулювання зайнятості через підвищення допомоги з безробіття до 900€ спричинила появу інституційного безробіття, коли частина економічно активного населення призупинила пошуки роботи, оскільки високі державні гарантії з безробіття нівелювали актуальність самої зайнятості.
Німеччина	Розподіл місць у вузах за спеціальностями через Центральну службу надання учбових місць в Дортмунді призвів до зменшення їх пропозиції, оскільки місця почали розподілятися і між тими абітурієнтами, які під час очікування результатів з різних причин передумали поступати на дану спеціальність, через що доводилося проводити другий раунд розподілу (в результаті деякі абітурієнти одержували бажані місця лише в другій половині навчального семестру). Крім того, такий порядок заповнення студентських місць спонукав університети Німеччини зменшувати їх пропозицію.
Україна	В Україні в 2005 р. уряд встановив адміністративні обмеження у вигляді максимальної ціни на паливно-мастильні матеріали задля їх здешевлення для сільськогосподарських виробників під час збору врожаю. Результатом такої політики став дефіцит бензину та поява прихованої інфляції у вигляді погіршення якості паливо-мастильних матеріалів, що пропонувалися на ринку.

Примітка: Розроблено автором за [1; 6; 9; 27].

Дискусії про роль держави в економіці розглядаються в академічній літературі через стабілізаційну функцію, аллокацію та дистрибуцію (ефекти публічних витрат). Багато дослідників стверджують, що публічні витрати можуть бути значно меншими та більш ефективнішими, ніж існують на сьогодні (Т. Персон, Дж. Табелліні, А. Шлейфер, Р. Вішні, В. Танці, Л. Счукнехт, Д. Родрік, Д. Старретт [27; 28; 32; 33; 34; 35; 36; 37]). Проведені авторські емпіричні дослідження зв'язку рівня державних витрат у ВВП та темпу його зростання на душу населення за розвинутими країнами – членами Організації економічного співробітництва і розвитку (ОЕСР), вказують

на пряму залежність між часткою ВВП, що перерозподіляється через бюджет, і темпами економічного росту (рис. 4), хоча аналогічні дослідження по країнах з перехідною економікою та середнім рівнем доходу на душу населення вказують на цілком протилежні результати [38].

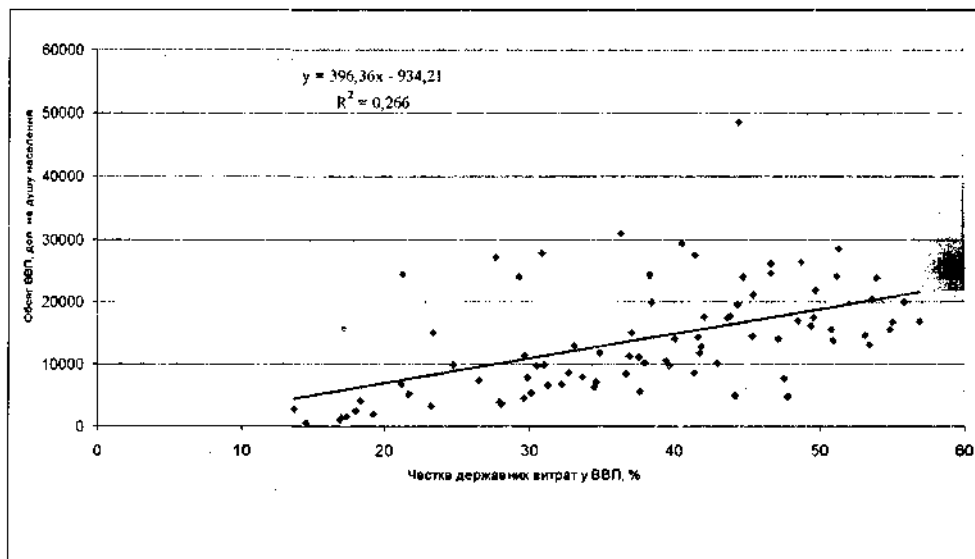

Рис. 4. Взаємозв'язок рівня активності уряду та обсягу ВВП на душу населення, 1960–2000 рр. (в середньому по країнах ОЕСР)

Такий парадокс можна пояснити наступним чином:

1) обернений зв'язок між часткою ВВП, що перерозподіляється через бюджет, і темпами економічного зростання (ВВП на душу населення) для країн з середнім доходом може впливати з аллокаційної неефективності державних видатків (коли їх перерозподіл та мобілізація через неефективність інституцій громадянського суспільства та невідпрацьовані бюджетні процедури відображають вплив не загальноекономічних, а вузько-корпоративних інтересів, або ж є свідченням неефективного бюджетного менеджменту та розвитку корупції в таких країнах, що підтверджується низкою досліджень [39; 40];

2) прямий зв'язок між часткою ВВП, що перерозподіляється через бюджет, і темпами економічного зростання (ВВП на душу населення) для розвинутих країн є свідченням протилежної тенденції, оскільки інституціональна організація публічних фінансів в них є високочутливою до суспільного вибору, внаслідок чого і макроекономічний ефект від експансії суспільного сектора є більш позитивним, що засвідчує важливість такого параметра як якість бюджетного менеджменту для сприятливої макроекономічної динаміки.

Спрощені оцінки доцільності та ефективності суспільних витрат можна одержати за допомогою стандартних соціально-економічних індикаторів Р. Масгрейва (general Musgravian indicators) [27; 33], до яких відносять: дистрибутивність, стабільність та продуктивність. Дистрибутивність характеризує витратну сторону діяльності в

суспільному секторі і пов'язана з нерівномірністю розподілу національного доходу в суспільстві (вимірюється показником Джині та кривою Лоренца). Ефективними з точки зору суспільства вважаються такі рішення, за яких ресурси необхідного складу, кількості і якості здобуваються та використовуються з мінімальними можливими витратами (відсутність марнотратності, створення зайвих запасів). Стабільність характеризує відповідність суспільних витрат і їх результатів тим або іншим цілям, досягнення яких забезпечує суспільний сектор (акцент робиться на ступені відповідності результатів конкретним потребам суспільства). Продуктивність визначається як співвідношення обсягів продукції з величиною витрат на її виробництво. У суспільному секторі, як і в приватному, застосовуються показники продуктивності праці, а також інтегральні індикатори, що порівнюють з результатами витрат різних видів ресурсів (до таких показників відносять рівень безробіття, обсяг ВВП та темп економічного зростання).

Розглянуті аспекти ефективності тісно пов'язані між собою і можуть бути розмежовані тільки за певної умовності: більш економічні рішення забезпечують більш високу продуктивність, що у свою чергу дає, за інших рівних умов, найкращі кінцеві результати. У той же час розмежування різних аспектів ефективності дозволяє виявляти й усувати конфлікти між цими критеріями. Так, збільшення продуктивності може негативно відбитися на результативності. Щоб надійніше гарантувати результативність у сферах діяльності, пов'язаних з високим ризиком або невизначеністю, іноді доводиться "жертвувати" економічністю. За раціональної підготовки рішень результативність виступає як вихідна мета. З цієї позиції визначаються основні вимоги до матеріальних благ і послуг, що створені в суспільному секторі, і на цій основі ставиться проблема досягнення максимально можливої продуктивності, здійснюється економічний вибір ресурсів.

Іншими показниками ефективності суспільного сектора економіки є індикатори можливостей (opportunity indicators), які спрямовані на підтримку правила законності та стабільності розвитку ринку. Ці індикатори поділяються на показники: адміністрування, освіти, охорони здоров'я та суспільної інфраструктури [27].

Отже, ефективність суспільного сектора (public sector performance – PSP) залежить від низки соціально-економічних показників, які позначимо через I . За наявності i -країн та j -сфер урядової активності, які разом визначають загальну ефективність суспільного сектора в країні, ефективність суспільного сектора визначається за формулою:

$$PSP_i = "PSP_j", \text{ де } PSP_j = f(I_k). \quad (1)$$

Поліпшення ефективності публічного сектора, отже, залежить від високої продуктивності низки соціально-економічних показників (рис. 5).

Розрахунки, проведені за індикаторами ефективності публічного сектора (табл. 3, 4, 5), дозволяють зробити наступні висновки: 1) країни з "малою державою" демонструють вищі показники ефективності, особливо за адміністративним та економічним результатами (так, в Ірландії, де частка державних витрат у ВВП в 2005 р. становила 33,8%, індикатор адміністрування складає 1,06, а індикатори стабільності та економічної активності, відповідно, 1,22 і 1,4; в США, де частка державних витрат у ВВП в 2005 р. складала 35,0%, індикатор адміністрування становить 1,15, а індикатори стабільності та економічної активності, відповідно,

1,14 і 1,2); 2) країни з "великою державою" демонструють більш рівномірні рівні дистрибуції та більш високі показники по освіті та охороні здоров'я (так, у Швеції, де частка державних витрат у ВВП в 2005 р. становила 58,3%, індикатор дистрибуції складає 1,17, а індикатори освіти та охорони здоров'я, відповідно, 1,07 і 1,19; в Данії, де частка державних витрат у ВВП в 2005 р. складала 56,7%, індикатор дистрибуції становить 1,19, а індикатори освіти та охорони здоров'я, відповідно, 1,0 і 1,03; у Фінляндії, де частка державних витрат у ВВП в 2005 р. становила 51,1%, індикатор дистрибуції складає 1,18, а індикатори освіти та охорони здоров'я, відповідно, 1,07 і 1,04).

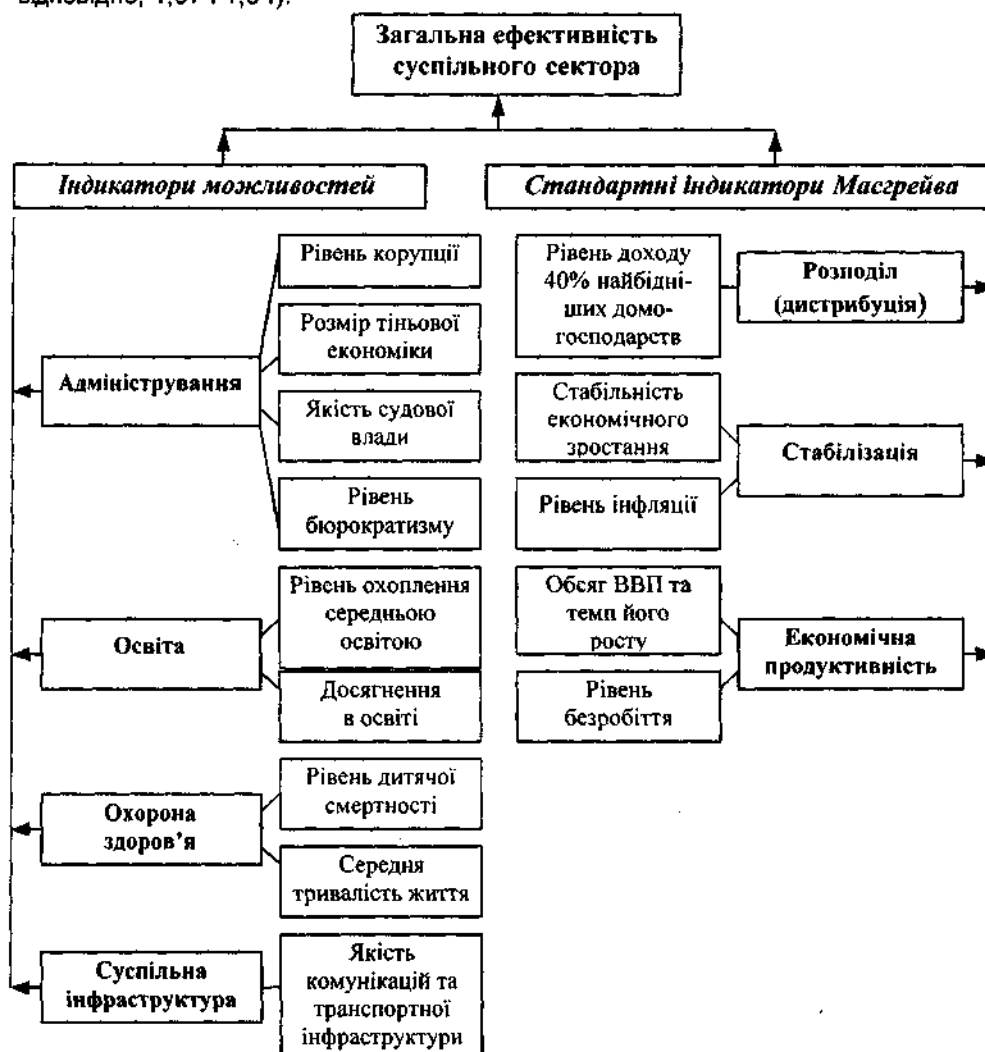

Рис. 5. Узагальнені індикатори ефективності суспільного сектора економіки*

Примітка: Складено на основі [27; 38].

Проте до отриманих результатів треба ставитися з певною обережністю, оскільки

дуже важко знайти необхідні дані для адекватної та точної оцінки за всіма параметрами. Частка держави у ВВП, а отже, й розміри необхідних податків і соціальних відрахувань, значною мірою залежать від політики уряду в сфері перерозподілу. Чим більш нестабільна держава, тим вища частка державних витрат у ВВП і тим більше перешкод виникає в приватного сектора досягати своїх цілей і тим нижчою є динаміка економічного розвитку.

Таблиця 3

Індикатори ефективності суспільного сектора економіки (2000 р.)

КРАЇНА	Індикатори можливостей				Індикатори Масгрейва			Загальний ефект від суспільного сектора економіки
	адміністрування	освіта	охорона здоров'я	інфраструктура	дистрибуція	стабільність	економічна активність	
Австралія	1,17	1,02	0,94	1,00	0,87	1,31	1,00	1,04
Австрія	1,21	1,00	0,98	1,10	1,22	1,28	1,01	1,12
Бельгія	0,73	1,00	0,94	0,91	1,17	1,10	0,83	0,95
Канада	1,11	1,05	0,95	1,16	0,92	1,00	0,92	1,02
Данія	1,16	1,00	1,03	1,03	1,19	1,10	0,91	1,06
Фінляндія	1,26	1,07	1,04	...	1,18	0,75	0,73	1,01
Франція	0,72	1,03	1,03	1,01	0,90	1,12	0,70	0,93
Німеччина	1,02	0,98	1,01	1,01	0,98	0,91	0,81	0,96
Греція	0,60	0,94	0,93	0,81	0,97	0,55	0,69	0,78
Ісландія	1,02	0,98	1,25	...	...	0,59	1,29	1,03
Ірландія	1,06	0,94	0,88	1,00	0,89	1,22	1,40	1,05
Італія	0,52	0,96	0,93	0,84	1,10	0,76	0,69	0,83
Японія	0,87	1,09	1,12	1,09	1,20	1,40	1,18	1,14
Люксембург	1,05	0,81	0,95	...	...	1,22	2,04	1,21
Нідерланди	1,16	1,04	0,97	1,09	1,00	1,42	1,06	1,11
Нова Зеландія	1,18	1,03	0,89	...	0,62	0,99	0,84	0,93
Норвегія	0,97	1,04	1,09	0,94	1,17	1,45	1,26	1,13
Португалія	0,54	0,94	0,90	0,75	0,92	0,64	0,92	0,80
Іспанія	0,77	1,00	1,10	0,86	1,02	0,82	0,67	0,89
Швеція	1,16	1,07	1,19	1,10	1,17	0,69	0,91	1,04
Швейцарія	1,32	0,97	1,14	1,23	0,95	0,79	1,09	1,07
Великобританія	1,00	1,05	0,91	0,99	0,79	0,78	0,84	0,91
США	1,15	1,00	0,82	1,08	0,76	1,14	1,20	1,02
Загалом, в т.ч.:	0,99	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00
• по країнах з "малою державою" (державні витрати менші 40% ВВП)	1,11	1,01	0,98	1,08	0,94	1,17	1,17	1,07
• по країнах з "середньою державою" (державні витрати 40-50% ВВП)	0,93	0,98	1,00	0,93	0,92	0,89	1,03	0,97
• по країнах з "великою державою" (державні витрати більші 50% ВВП)	0,99	1,02	1,01	1,01	1,12	1,03	0,85	1,01

Примітка: Розраховано на основі [27; 28; 38; 41].

Таблиця 4

Оцінка індикаторів можливостей в економіках розвинутих країн світу за 1990-2001 рр.

Країни	Рівень корупції, балів		Рівень бюрократизму, балів		Якість судової справи, балів		Розмір тіньової економіки, % ВВП		Рівень охоплення середньою освітою, %		Досягнення в освіті		Рівень дитячої смертності		Тривалість життя, роки		Якість комунікацій та транспортної інфраструктури	
	1990	2001	1990	2001	1990	2001	1990	2001	1990	2001	1990	2001	1990	2001	1990	2001	1990	2001
Австралія	6,57	8,21	4,13	4,94	7,84	8,51	10,1	14,3	78,6	88,9	519	530	8,0	5,3	78,8	78,9	3,5	3,0
Австрія	5,24	6,92	4,86	4,12	7,33	9,04	6,9	9,8	91,1	88,2	...	514	7,8	4,8	77,9	78,2	...	3,3
Бельгія	5,52	5,22	3,76	2,78	6,18	5,7	19,3	22,2	87,7	88,0	550	508	7,9	5,3	78,0	78,2	2,8	2,7
Канада	7,5	7,78	4,59	4,63	8,44	8,49	12,8	16,0	88,7	93,7	521	532	6,8	5,2	79,0	78,9	3,1	3,5
Данія	9,16	9,03	4,74	5,04	8,42	8,59	10,8	18,0	86,8	89,5	...	479	7,5	4,3	75,9	76,4	3,1	3,1
Фінляндія	7,79	9,53	5,46	6,38	8,42	8,7	13,4	18,1	93,0	94,8	...	540	5,6	4,2	77,3	77,5	...	...
Франція	6,03	4,22	4,09	1,76	6,2	5,85	9,0	15,2	85,8	94,2	...	507	7,3	4,4	78,5	78,9	2,8	3,0
Німеччина	7,58	6,91	4,81	3,87	8,17	8,23	11,8	16,0	...	87,8	...	487	7,0	4,5	77,0	77,4	3,4	3,0
Греція	2,82	3,0	1,9	2,34	5,0	6,15	22,6	28,7	82,7	86,4	...	460	9,7	5,4	77,9	77,9	2,6	2,4
Ісландія	...	9,03	...	6,28	...	8,28	...	...	...	85,4	...	506	5,9	3,1	79,2	79,5	...	...
Ірландія	6,98	5,54	5,3	5,64	8,09	7,57	11,0	15,9	79,9	77,0	...	514	8,2	5,9	76,1	76,3	2,8	3,0
Італія	2,56	3,53	2,76	1,97	3,16	3,56	22,8	27,1	...	88,3	491	473	8,2	5,3	78,3	78,7	2,3	2,5
Японія	5,46	4,27	5,32	2,62	7,76	6,25	8,8	11,2	96,8	98,6	581	543	4,6	3,8	80,6	80,7	3,5	3,3
Люксембург	5,52	7,37	3,76	4,11	6,18	7,47	...	...	...	67,6	...	436	7,3	5,0	76,9	77,0	...	...
Нідерланди	8,13	7,97	5,42	4,69	8,13	8,28	11,9	13,1	83,6	92,6	529	...	7,1	4,9	77,7	77,9	3,4	3,3
Нова Зеландія	8,43	8,76	6,27	4,34	7,89	8,26	9,2	12,8	85,0	90,3	501	531	8,3	5,9	77,4	78,2	...	...
Норвегія	7,35	8,07	4,0	3,03	8,2	8,3	14,8	19,1	87,7	96,4	...	501	6,9	3,9	78,5	78,6	3,2	2,8
Португалія	4,51	3,89	3,32	2,22	8,03	2,7	15,9	22,7	...	87,6	...	456	10,9	5,5	75,4	75,6	2,0	2,2
Іспанія	3,78	5,57	3,18	3,97	2,89	4,43	16,1	22,7	...	91,6	...	487	7,6	3,9	77,9	78,2	2,3	2,6
Швеція	7,63	8,61	4,63	5,58	7,06	8,52	15,8	19,2	85,3	98,5	...	513	6,0	3,4	79,3	79,6	3,3	3,3
Швейцарія	7,89	7,16	6,11	5,36	8,7	8,02	6,7	8,6	79,8	83,1	...	506	6,8	3,7	79,6	79,7	3,6	3,7
Великобританія	8,0	6,83	5,97	3,14	7,51	7,4	9,6	12,7	79,1	93,7	498	528	7,9	5,6	77,2	77,3	2,9	3,0
США	6,53	6,55	5,31	3,73	7,61	7,07	6,7	8,7	85,8	90,2	492	499	9,4	7,1	76,9	77,1	3,8	3,3
В середньому по наведеним країнам	6,4	6,7	4,5	4,0	7,1	7,2	12,7	16,7	85,7	89,3	520	518	7,5	4,8	76,2	76,1	3,0	3,0

Примітка: Розраховано на основі [27, 28].

Таблиця 5
Оцінка стандартних індикаторів Р. Масгрейва в економіках розвинутих країн світу за 1990–2001 рр.

Країни	Частка доходів 40% найбідніших домогосподарств		Стабільність економічного росту (коефіцієнт варіації)		Рівень інфляції, %		Обсяг ВВП на душу населення, дол.		Темп економічного росту, %		Рівень безробіття, %	
	1990	2001	1990	2001	1990	2001	1990	2001	1990	2001	1990	2001
Австралія	15,5	17,9	1,2	2,5	8,4	2,5	15530	25420	3,1	3,6	7,5	8,9
Австрія	...	25,2	1,6	2,3	3,8	2,4	15710	24690	2,4	2,4	3,3	5,2
Бельгія	21,6	24,1	1,3	1,6	4,9	2,1	15530	24910	2,0	2,2	9,5	8,7
Канада	...	18,95	1,1	1,3	6,5	2,2	17400	27320	2,9	2,9	9,4	9,5
Данія	17,4	24,5	0,8	1,5	6,9	2,1	15820	27070	1,6	2,3	7,1	7,4
Фінляндія	18,4	24,2	2,1	0,5	7,2	2,2	15220	23200	3,1	2,1	4,9	11,9
Франція	...	18,6	2,2	1,4	7,4	1,9	15970	21980	2,5	1,9	9,0	11,2
Німеччина	...	20,1	1,2	1,3	2,9	2,6	17010	23630	2,2	1,9	6,8	7,7
Греція	...	19,9	0,3	1,3	19,5	11,1	8680	15250	0,7	2,3	6,6	9,5
Ісландія	...	...	0,9	0,9	39,2	4,3	16210	27070	2,8	2,7	0,8	3,3
Ірландія	...	18,3	1,5	2,1	9,3	2,3	10940	26610	3,6	7,3	14,2	12,0
Італія	18,8	22,7	2,1	1,4	11,2	4,2	15180	22890	2,3	1,6	8,4	10,7
Японія	21,9	24,8	3,1	1,0	2,5	1,2	16950	24920	4,1	1,5	2,5	3,0
Люксембург	...	...	1,4	1,9	4,8	2,2	22320	43110	5,0	5,4	1,4	2,5
Нідерланди	...	20,65	1,2	2,8	2,9	2,4	15390	26310	2,3	2,9	8,0	5,8
Нова Зеландія	15,9	12,7	1,0	1,2	11,9	2,1	12360	18740	1,9	2,8	4,3	7,9
Норвегія	19,0	24,0	1,2	2,9	8,3	2,4	16220	30730	2,4	3,6	2,8	4,8
Португалія	...	18,9	1,1	1,3	17,6	6,0	9120	16590	3,3	2,8	7,7	5,6
Іспанія	...	21,05	1,5	1,6	10,2	4,2	11320	18230	2,9	2,7	17,5	19,6
Швеція	21,2	24,1	1,7	1,0	8,0	3,5	16320	33940	2,2	2,3	2,5	6,2
Швейцарія	16,9	19,6	1,2	0,7	3,3	2,3	19670	28360	2,1	0,9	0,7	3,4
Великобританія	...	16,35	1,4	1,3	7,4	3,7	14860	23290	2,7	2,3	9,6	7,9
США	15,7	15,7	1,4	2,2	5,6	3,0	21340	35030	3,2	3,2	7,3	5,8
В середньому по наведеним країнам	18,4	20,6	1,4	1,6	9,1	3,2	15438	25143	2,7	2,8	6,6	7,8

Примітка: Розраховано на основі [27; 28].

Резюмуючи розгляд проблеми, відзначимо, що розширення державного регулювання економіки виправдане до тих пір, поки "провали держави" не починають перевищувати втрати від "провалів ринку". Розмір суспільного сектора повинен відповідати попиту на суспільні блага, масштабам зовнішніх ефектів, реальним можливостям країни в управлінні наявними ресурсами. З огляду на проведений аналіз динаміки розвитку суспільного сектора в умовах глобальних перетворень та проблем виміру його ефективності, можна зробити *наступні висновки*:

- контурами функціонування суспільного сектора є ексклюзивна розробка і виготовлення продукції, що знаходиться в сфері інтересів країни і забезпечує національну безпеку; виробництво продукції, повністю чи частково вилученої з суспільного обігу; дотаційні види діяльності;
- групові та суспільні інтереси є первинними, як і індивідуальні, звідки впливає видозміна теорії суспільного добробуту;
- корекція індивідуальних переваг є важливою функцією держави, яка створює і удосконалює модель зростання та входження в самостійне життя молодшої людини (виховання, освіта, забезпечення якості життя в молоді роки, перша робота);
- принципи справедливості, зокрема, забезпечення мінімального рівня споживання деяких життєво важливих благ, є найпершим обов'язком держави;
- суспільний сектор є каталізатором нової рушійної сили економіки й громадянського суспільства (створення конкурентного середовища, досягнення високої якості життя, вироблення соціальних стандартів);
- важливими інституційними обмеженнями для експансії держави є незалежність центрального банку та встановлення верхньої межі для окремих податків (свої перерозподільчі акції держава повинна планувати так, щоб не виходити за межі оподаткування та не "послаблювати" стійкість національної грошової одиниці).

Література

1. Віскозі В.К., Вернон Дж.М., Гарінгтон Дж.Е. *Економічна теорія регулювання та антимонопольна політика* / Пер. з англ. – К.: Основи, 2004. – 1047 с.
2. Гелбрейт Дж. К. *Суспільство блага. Пора гуманності*. – К.: Скарби, 2003. – 160 с.
3. Starrett David A. *Foundations of Public Economics*. – Cambridge University Press, 1988.
4. Atkinson Anthony B., Stiglitz Joseph E. *Lectures on Public Economics*. – McGraw-Hill, 1980.
5. Brown C. V., Jackson P. M. *Public Sector Economics*. – Oxford: Oxford University Press, 1990. – 622 p.
6. Бланкарт Ш. *Державні фінанси в умовах демократії: Вступ до фінансової науки*. – К.: Либідь, 2000. – 654 с.
7. Кучеренко В. Р., Карпов В. А., Кузнецов Е. А. *Основы государственного регулирования экономики: Учебное пособие*. – Одесса: Астропринт, 2001. – 160 с.

8. Государственное регулирование рыночной экономики: Учебник / Под ред. Кушлина В. И., Волгина Н. А. – М.: Экономика, 2000. – 735 с.
 9. Бухвальд Е. М. Институты публичной собственности и экономический механизм федеративных отношений // Федерализм. – 1996. – № 3.
 10. Киреев А. Международная экономика. В 2-х ч. – Ч.2. Международная макроэкономика: открытая экономика и макроэкономическое программирование. Учебное пособие для вузов. – М.: Международные отношения, 1999. – 488 с.
 11. Економічна енциклопедія: у трьох томах. – Т.3. – К.: Академія, 2002. – 864 с.
 12. Ставровський Є. Про формування державного сектора економіки // Економіка України. – 1999. – № 1. – С. 12–19.
 13. Кухар О. В. Державний сектор в умовах ринкової трансформації економіки України: Автореферат дисертації кандидата економічних наук: 08.01.01. / Львівський національний університет імені І. Франка. – Львів, 2004. – 20 с.
 14. Єщенко П. С., Кваснюк Б. Є., Бірюков О. А. Нова модель держави. – Слов'янськ, 2002. – 144 с.
 15. Абдуллаєв Н. А. Государственный сектор экономики переходного периода. – М.: Финансовый контроль, 2003. – 176 с.
 16. Виссарионов А., Федорова И. Государственный сектор: границы, контроль, управление // Экономист. – 2003. – № 6. – С. 3–12.
 17. Макконнелл К. Р., Брю С. Л. Макроекономіка. Аналітична економія: принципи, проблеми і політика. – Ч.1. – Львів: Просвіта, 1997. – 670 с.
 18. Бюкенен Дж. М., Масгрейв Р. А. Суспільні фінанси і суспільний вибір: Два протилежних бачення держави / Пер. з англ. – К.: КМ Академія, 2004. – 175 с.
 19. Корнаї Я. Шлях до вільної економіки. Відхід від соціалістичної системи: угорський приклад / Пер. з англ. – К.: Наукова думка, 1991. – 140 с.
 20. Гончарова Н. Г. Світовий досвід регулювання державного сектору економіки та можливості його використання у вітчизняній практиці // Економіка. Фінанси. Право. – 2004. – № 5. – С. 3–9.
 21. Rosen Harvey S. Public Finance. – IRWIN, INC., 1995.
 22. Гартни Дж., Холкомб Р., Лоусон Р. Размер государства и богатство наций // <http://www.polit.ru/research>
 23. Williamson O. The New Institutional Economics: Taking Stock, Looking Ahead // Journal of Economic Literature. – 2000. – Vol. 38. – № 3. – p. 595–613.
 24. Супян В. Роль государства в экономике. Американский опыт создания механизма национальных приоритетов развития страны // <http://politeconomy.ng.ru/printed/research>
 25. Стігліц Дж. Е. Економіка державного сектора / Пер. з англ. – К.: Основи, 1998. – 854 с.
 26. Біль Д. Закон Вагнера: вступ до останньої версії статті Адольфа Вагнера, опублікованої 1911 р., та її переклад // Журнал європейської економіки. – 2004. – Том 3 (№ 1). – С. 5–15.
 27. Afonso A., Schuknecht L., Tanzi V. Public Sector Efficiency: An International Comparison // Working Paper. European Central Bank. – 2003. – № 242 (July) // www.ecb.int.
-